

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI

Halil Fikret ALASYA'ya
ARMAGAN

AYRI BASIM (149.-159. sayfalar)

Efrasiyap GEMALMAZ

**AGIZ BİLİMİ ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE
GENELLEMELER**

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ — ANKARA-1989

AGIZ BİLİMİ ARAŞTIRMALARI ÜZERİNE GENELLEMELER*

Efrasiyap GEMALMAZ

Bir Dil Bilimi Terimi Olarak “Agız”

1 Bir dil bilimi terimi olarak “**agız** (frn. **parler** / alm. **Mundart** / ing. **language** / ita. **parlata**)” genel anlamda, “bir **dilin (langue)** vy **lehçesinin (dialecte)** sınırları içinde, belli bölge vy topluluklara özgü sözlü anlatım yollarının bütünü” diye tanımlanabilir.¹ Söz gelişi, Batı Türkçesi’nin Anadolu Lehçesi’nin Aydın, Konya, Kastamonu, Erzurum, Kars ağızları gibi. Bir lehçenin farklı ağızlarını konuşanlar arasında kayda değer anlaşma güclüğü olmaz.² Konuşmasını izlediğimiz bir kimseye, “*falan yerli misiniz?*” dedığımız zaman, bunda muhakkak ki vatan duygusundan daha fazla, orada yaşayanlarla olan bir lehçe vy ağız beraberliği fikri hakimdir.³ Burada, “*falan yerli olmak*” birbirine yakın etnik topluluklar arasında da olduğu gibi, anlaşmayı engellemez, vy önemli anlaşma güçlükleri doğurmaz; ancak, diğer bir dilinki gibi, ayrıca öğrenilmeyi gerektirmeyen, bazı, çoğunlukla ses bilgisi, seyrek olarak da şekil bilgisi ve söz dizimi vb. ile ilgili, pek az ayırıcı, kolay, yere vy etnik topluluğa özgü bir kuruluş ve kullanılış ayrılığını işaret eder. Bir dil içerisinde, bu ayrılık asla temel yapıya inemez; aksi halde ayrı diller söz konusu edilmiş olur.

Agız Bilimi Araştırmalarının Gerekliliği

2 Dil biliminin, bir dil içerisinde, birbirlerine göre durumları ve yakınlıkları ne olursa olsun, lehçe, şive ve ağızları (langue, dialecte, parler, patois, idiome)⁴ araştıran ve bunların ayrıntılarını belirleyen dalına “**lehçe bilimi** (frn. **dialectologie**)”⁵ denir. Bunun böyle olduğunu kabul etmekle beraber, bir lehçenin ağızları üzerine yapılan çalışmalara, özel olarak, daha sınırlı olan “**agız bilimi araştırması**” adının verilmesinin doğru olacağı görüşündeyim.

* Bu makale 1973 yılında tamamlamış olduğumuz “Erzurum İli Ağızları” başlıklı doktora tezimizin yayınlanmamış **Önsöz**’ünden yola çıkılarak hazırlanmıştır. Notlarda yer alan kaynakların bibliyografik künyeleri için bkz. E. GEMALMAZ, **Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler)**, Erzurum 1978, III. cilt, “**BİBLİYOGRAFYA**”.

¹ krş. **lehçe, ağız** : **ML. (Grand Larousse**’dan çeviri) c. I, s. 149; **AGAKAY, Türkçe Sözlük**, s. 13; **DİLAÇAR, Dil, Diller ve Dilcilik**, s. 18; **BANGUOĞLU, Sesbilgisi**, s. 12; **ÜÇOK, Genel Dilbilim**, s. 128; **dialecte, parler** : **MAROUZEAU, Lexique de la Terminologie Linguistique**, s. 75, 167; **MARTINET, Elements de Linguistique generale**, 2—3, 5—11-15, 5—17; **Petit Robert**, s. 476, 1236; **Larousse Classique**, s. 346, 870; **Petit Larousse**, s. 320, 752; **Mundart, Sprache : Sprach - Brockhaus**, s 451; **Der Grosse Brockhaus**, c. 8, s. 194; **GRIMM, Deutsch Wörterbuch**, c. 6, blm. 2683; **Das Bertelsmann Lexikon**, c. 3, s. 314; **MOSER, Deutsche Sprachgeschichte**, s. 15, 184, 199, 200 ; **speech, language** : **FRANCIS, The Structure of American English**, s. 13

² **BANGUOĞLU, Sesbilgisi**, s. 12

³ **ÜÇOK, Genel Dilbilim**, s. 128

⁴ Ayrıntıları ve birbirleriyle olan ilişkileri için bkz.: **DİLAÇAR, Dil, Diller ve Dilcilik**, s. 18

⁵ grk. δισλεκτος (dil, lehçe, ağız) + λογος (bilim) + frn. -ie (yapım eki) = frn. dialectologie. Bundan böyle bu terimi karşılamak üzere yerine göre ‘**agız bilimi**’ vy ‘**lehçe bilimi**’ terimlerini kullanacağız.

Tarihi, yaratılış ve Babil Kulesi efsanesiyle başlatılan dil biliminin⁶ gelişmesi içerisinde, diyebiliriz ki, lehçe ve —daha dar anlamda— ağızların araştırılmasının önemi, ancak 18. yüzyılın sonlarında dil bilginleri tarafından kesinlikle kabul edilebilmiştir⁷. Gerçekten, söz gelişi, Fransız dili “**dialecte**” sözünü 1550 yılından beri tanımasına rağmen, “**dialectologie**” terimi, Fransızcada bugünkü anlamıyla ilk olarak 1881 yılında söz konusu bilime ad olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁸

Türkçe için ağızların konu edilmesini, büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud’a kadar (Divanü Lugat-it-Türk, 1072-1074) götürmek mümkünse de, o gün de dahil, çağımıza kadar geçen devre pek aydınlık sayılmaz. Bugün, halk arasında da, kişiye kadar indirilerek “**konuşma tarzı**” anlamında kullanılan, özellikle “alm. **Mundart**” sözü ile yapı benzerliği gösteren “**trk. ağız**” sözünün bu anlamını ne zaman ve hangi Türkçe konuşan toplumlar için kazandığı da kesin olarak bilinmemektedir.

Bildigimize göre, dünyamızda, 18. yüzyılın sonlarına kadar yapılan dil bilimi araştırmaları, çoğunlukla edebi dillerin oluşmasına ve dilin evrimi sorunları üzerine yönelmiştir. Çünkü, Antikitenin dil bilimi açısından bu konularda getirmiş olduğu teoriler bilginleri doyuracak nitelikte değildi. Bu nedenledir ki, yüzyıllar boyunca, büyük emekler bu sorunları çözmek için harcandı.⁹

Günümüzün ileri toplumları, birkaç yüzyıldan beri, gerek kendi, gerek geri kalmış toplumların dilleri üzerine yapmış oldukları gün geçtikçe daha da gelişen araştırmalarıyla lehçe bilimini oldukça ileri bir duruma getirmişlerdir. Çalışmalarının ağırlığını daha çok Roman lehçe bilimi (dialectologie romane) üzerinde toplamış olan Prof. Sever **POP**, 1950 yılında yayınlamış olduğu “**La Dialectologie : Aperçu historique et Méthodes d’Enquêtes linguistiques**” adlı iki ciltlik eserinde, o tarihe kadar yapılmış lehçe bilimi çalışmalarını eleştirmiş, ve modern dil bilimi araştırmalarının metodlarını ortaya koymuştur.¹⁰ Burada, sözü geçen eserin, ilk kısmını kapsayan Roman Lehçebilimi konusunda oldukça geniş, buna karşılık ikinci kısmında yer alan Roman dilleri dışında kalan diğer dillerin lehçe bilimleri konusunda dar tutulduğunu, hele böyle iddialı bir başlık taşıyan bu eserde dünya dilleri arasında önemli bir yeri olan Türk dillerinin lehçe bilimine hiç yer verilmemiş olduğunu belirtelim.

Ünlü Fransız dil bilgini Antoine **MEILLET**¹¹, çok yerinde bir görüşle, lehçe bilimsiz, ve özellikle tam ve iyi düzenlenmiş bir dil coğrafyası (geographie linguistique) yapılmaksızın dil tarihi yapılamıyacağını belirtmiştir.¹²

Geçmişte olduğu gibi bugün de, bilginlerin, yazarların ve özellikle eğitim sorunlarını yüklenmiş yönetim kuruluşlarının, çok kere devlet dili olmak mutluluğuna erişmiş edebi dilleri yaşatmak ve yaymak yolunda girişmiş oldukları yoğun uğraşmalara

⁶ **Petit Robert**, s. 476; **DİLAÇAR, Dil, Diller ve Dilcilik**, s. 187-124

⁷ **POP, La Dialectologie**, c. I, s. XIII

⁸ **Petit Robert**, s. 476

⁹ **POP, La Dialectologie**, c. I, s. XIII

¹⁰ **POP, Sever, La Dialectologie : Aperçu historique et Méthodes d’Enquetes linguistiques**, Gembloux, J. Duculot 1950, 2 cilt.

¹¹ Antoine **MEILLET** (1866-1936), Moulins’li Fransız dil bilgini; birçok önemli karşılaştırmalı dil bilgisi çalışmalarının yazarıdır.

¹² **Bull. de la Soc. de Ling. de Paris**, 1929, c. XXX, s. 200

karşılık, ağızlar her dilde, dilin bağlı olduğu evrimleri geçirerek yaşamalarını sürdürmektedirler ve artık bilim önünde “*şekilsiz ve kaba jargonlar, cehaletin ve kaprisin meyveleri*” olmaktan kurtulmuşlardır.¹³ Gerçekten, dil bilgini için her türlü dil araştırmasında başlıca görevi yüklenmişler; yerine göre, eski dilin, dil akrabalıklarının canlı tanıkları; yaşayan ve yarınki dilin yapıcısıdır onlar.¹⁴

Bize genellikle yalnız konuşma geleniyle ulaşmış, toplumların bu manevi hazinesini unutulmaktan kurtarmak için günümüze kadar gerçekleştirilmiş olan sayısız çalışmalar, bu alandaki derlenip toplanacak malzemenin ölçsüz bolluğu nedeniyle, ön araştırma olma niteliğinden öteye gidememektedir.

Bugün bütün bilim dalları için konularıyla ilgili çeşitli malzeme toplanıp, sınıflandırılıp incelenmek üzere arşivlerde, müzelerde, laboratuvarlarda yerlerini alırken, beşer dilinin tarihi açısından en önemli malzemeyi sağlayan, fakat, insanın daha kolay hoşlanmasını bildiği madde dünyasından çok, onun manevi yönünü kuran ve düşünce dünyasıyla ilgili olan dile ve onun temelinde bulunan ağızlara yönelmiş araştırmalar, gereken önemi görememektedir. Böylece, diyebiliriz ki, 20. yüzyılın aydınlığında, ağızlarına medeni bir dil özelliğini kazandırma imkanından yoksun birçok küçük toplulukların bu değerlerini karanlıktan kurtarma yolunda çok az uğraşmaktadır.

Ağızların incelenmesi, günden güne daha karmaşıklaşan ve bir ülkenin ünlü yazarlarının kullanmış olduğu, gerçekte, çekirdeğinde herhangi bir bölgeye özgü bir ağızın bulunduğu edebi dillerinkinden daha daha öğretici görülmektedir.¹⁵

Bir dilin evrim tarihini yazacak olan dil bilgini için ağız araştırmacılarının derleyip değerlendirdiği malzeme kadar değerli bir diğer canlı kaynak düşünülemez. Çünkü, dil bilgininin, dilin tarihini düzenlemekte yararlanacağı eski metinler, hiçbir zaman devirlerinde konuşulan dili olduğu gibi yazıya geçirmiş degillerdir ve bu metinlerin incelenmesinin çok özel bir eleştiri ve uçsuz bucaksız bir çalışma gerektirdiği unutulmamalıdır.

Gerçekten, günümüzün dil bilgini, ağız araştırmacılarının karşısına koyduğu yeni ve sayısız olaylar içinde batıp gider ve konuşma dilinin olaylarının artık düzenli bir sıra içerisinde değil de, bir tür mayalanma içerisinde kendilerini ortaya koydukları bir dil haritasının incelenmesini bazen çok zorlu bir gayret olarak görür ve ağızlarda, düşünce, birbiri ardından, değişmez çemberleri kırar ve dil bilimi olaylarını birlikte düzenlemekte ve yorumlamakta çok büyük emek gerektirir. Dil haritalarının dil bilgini için kazandığı önem, coğrafya bilgini için fiziki haritaların önemiyle eş değerdir.¹⁶

Yerli ağızların yüzyıllar boyunca geçirdikleri gelişmelerin son durumunu gösteren dil haritaları, insanlığın bütününe ilgilendirir uzlaşmalardan bağımsız olan dil olaylarının karmaşıklığını yansıtır. Geliştirilmiş bir plana ve tüm ön yargılardan bağımsız bir metoda göre hazırlanacak olan dil haritaları, hangi dil için olursa olsun dil olaylarının kaderini ve onların tarihini, kelimelerin ses yapısı yönünden yakınlaşmalarıyla aralarında doğan çatışmaları, kültürel, ekonomik ve sosyal

¹³ MOSER, *Deutsche Sprachgeschichte*, s. 199-200

¹⁴ *Das Bertelsmann Lexikon*, c. III, s. 314

¹⁵ POP, *La Dialectologie*, c. I, s. X

¹⁶ a.g.e., c. I, s. X

merkezlerin etkisiyle ugradıkları değişiklikleri; geçmişin tanıkları yerli ağızların eski terimleri saklama şekillerine karşılık, çağdaş uygarlığın ilerlemesinin onlara zorla bellettiği değişimlere kelimelerin uyum şekillerini gösterebilirler.

Kendisiyle birlikte diğer bilimlerin anlatım, tespit ve aktarım yolu olan dilin gelişim ve oluşumunun temelinde bulunan ağızlar incelenmeleri sırasında bütün bilimlerle sıkı bir işbirliği gerektirirler.

Geçen yüzyılın Fransız yazarlarından Charles **NODIER**¹⁷, dil bilimi üzerine yazdığı eserinin¹⁸ **agızlarla (patois)** ilgili bölümünde¹⁹, ağızların, daha saf, ve insan türünün ihtiyaçlarının gelişen düzenine uygun olarak oluşmuş olduğunu belirterek, bunların suni yollarla işlenmiş yazı dillerinden daha zengin olduğunu ileri sürmekte, kelimelerin aslının doğrudan doğruya bunlarda bulunacağına, ve bunlar olmaksızın kelimelerin aslına varılamayacağına işaret etmekte, ve, “... *Kullanılmanın sünger taşı ve özleştiricinin zalim kazagısı bir kökenin ilk işaretini ondan (ağızdan) silememiştir; o, kelimeyi, kelimenin oluştuğu şekilde saklar; çünkü, bir bilgin arsızının vı bir matbaacı beyinsizinin sorumsuz davranışı, budalaca bir değişmeye ugratmakla, onun saygı değer kimliğini bozmaya asla kalkmamıştır. O, bir moda gibi geçici değildir; bir gelenek gibi ölümsüzdür. Ağız tabii dildir; canlı ve yalın dildir. Yapma dil, hayaldir, kukladır.*”²⁰ demektedir. Yazar daha sonra, ağızları “*karmaşık ve kuralsız jargonlar*” olarak görenlere, bunların “*ISOCRATE’in arı Grekçesi ve ÇİÇERON’un arı Latincesi kadar düzenli bir dil bilgileri, bağdaşık bir terim düzenleri, kararlı bir söz dizimleri*”²¹ olduğunu hatırlatır, ağızların incelenmesinin, çeşitli yönlerini göstererek, **Fransız dili (langue française)** için kaçınılmazlığına değinir, ve daha ileri giderek “*Bundan çok daha mutlak bir sonuç çıkarıyorum; buna, istenirse, ters bir görüş de denilebilir; benim için fark etmez; bu şudur: dilinin ağızlarını özenle arayıp taramamış bir kimse onu henüz yarım biliyor demektir.*”²² düşüncesine ulaşır. Bu görüş, bugün birçok ağız araştırmacısı ve dil bilginince doğruluğu tartışılmaz bir **belit (mütearife / axiome)** olarak alınmıştır.²³

Çogunlukla ağız bilimi araştırmaları çok kolay bir işmiş gibi görülür; sıradan bir soruşturma hazırlamak, taşınabilir bir ses (ve resim) kaydedici cihaz da alarak köy köy gezmek, yaşlı köylülerle sohbet ederek kırlarda bayırlarda şöyle birkaç gün geçirmek, sonra da edinilen bilgi ve derlenen malzeme ile güzel bir ağız bilimi çalışması çıkarmak işten bile değilmiş sanılır. Gerçekten, ağız araştırmacısı basit bir sözlük çalışması yapmakla yetinecekse bu böyledir. Yok, incelediği ağızın vı ağız topluluklarının yayılma alanlarını, oluşumlarını, dilin içinde birbirlerine göre durumlarını araştırmaya kalktığında tek başına işin içinden çıkamayacaktır.

17 Charles **NODIER** (1780-1844) Besançon’lu Fransız yazarı; dil bilimi ve ağız bilimiyle ilgili çalışmalar da yapmıştır.

18 **NODIER**, Ch., *Notions élémentaires de linguistique, ou Histoire abrégée de la parole et de l’écriture : Pour servir d’introduction à l’alphabet, à la grammaire et au dictionnaire*, Bruxelles 1834, J. P. Meline, 280 s.

19 a.g.e., **des patois**, s. 221-236

20 a.g.e., s. 222-223

21 a.g.e., s. 223-224

22 a.g.e., s. 228-229

23 POP, *La Dialectologie*, c. I, s. XI

Yukarıda, kısaca, ağız bilimi araştırmalarının dil bilimi açısından gerekliliğini ve güçlüklerini gördük. Bu konuda boşa harcanacak en ufak bir emek kırıntısının ne ölçüde büyük bir kayıp olduğunu söylemek yersizdir. Bu nedenle, bir dilin ağızları üzerine yapılacak çalışmaların her şeyden önce bir merkezden, Üniversiteler arası bir merkezden, yönetilmesi, ve araştırma konularının önceden tespit edilmiş sağlam bir düzene göre, belli planlara uygun yapılması şartıyla, değişik basamaklardaki araştırmacılara yetenekleri göz önünde bulundurularak dağıtılması ve alınan sonuçların yine bu merkezde toplanıp değerlendirilmesi görüşündeyiz.

Ağızları Oluşturan Amiller ve Bunların Araştırmaya Etkileri

3 Ağız tanımını yaparken, kapsamları ne olursa olsun, dil ve lehçe kavramları yanında belli bir bölge (yer, mekan) ve belli bir topluluğun (cemiyet) söz konusu edildiğini görmüştük (krş.: 1). Belli bir topluluğun ise ancak zaman içinde oluşacağı açıktır. Bu nedenle ağızların oluşumunda “yer” ve “zaman”ın rollerine değinmemiz, bu iki önemli oluşturucunun etkilerini ayrı ayrı gözden geçirmemiz, daha sonra da bunlar üzerine temellenmiş bir metot kurmamız gereklidir. O halde, burada “**cografya ile dil**” ve “**tarih ile dil**” ilişkilerine bir göz atalım.

Cografya ile Dil İlişkisi

3.1 Ağız bilimi araştırmalarının fiziki ve siyasi cografya ile ilgisi, ağızlara bazen vermekte olduğumuz cografya adlarından da anlaşılmaktadır. Söz gelişi, doktora çalışmamın başlığı olan “**Erzurum İli Ağızları**” sözü ile, Erzurum ilinin yönetim sınırları içerisinde kalan yerleşmelerdeki toplulukların ağızlarının tümü anlaşılmış olduğuna göre, bu çalışmamın siyasi cografya ile ilgisi²⁴, vy bu çalışmada daha sonra ikinci derecedeki bir bölümlenmede kullandığım “**Yukarı Karasu—Yukarı Aras ağızları**” vy “**Çoruh boyu ağızları**” ifadeleriyle de fiziki cografya ile ilgisi²⁵ açıkça görülmektedir.

Ağızların Fiziki Cografya ile İlgisi vy Fiziki

Cografyanın Ağızların Oluşmasına Etkisi

3.1.1 Gerçekten, ağızların oluşmalarında ve gelişmelerindeki canlılıklarını sürdürmelerinde cografya şartlarının önemi büyüktür. Bu şartlar arasında, en başta, yüzey şekilleri ve iklim sayılabilir.

Yüzey Şekilleri

3.1.1.1 Yüzey şekillerinin, dil üzerinde doğrudan doğruya ve ani bir etkisi görülmesi bile, bunların insan topluluklarının sosyal hayatı üzerindeki etkinliğinin kaçınılmazlığı nedeniyle, dili de etkilemekten geri kalmadıkları görülür. Söz gelişi, yerleşmeler arasında, toprakların engebeli ve dağlık oluşu, ayırıcı bir etken olmasına karşılık, ulaşım

²⁴ Konunun bütünü için bkz.: MARTINET, *Eléments de Linguistique générale*, 5—1-5—29; 6—1-6—32; Yönetim sınırları her zaman bir ağız vy ağız toplulukların sınırları olmadığı gibi dillerinki de olamaz. Bu tür ayırma iş bölümünde kolaylık sağladığı için uygulanır.

²⁵ Bu tür ayırma, etnik toplulukların biribiri içinde bir dereceye kadar erimiş olduğu bölgeler için en uygun olanıdır.

imkanları kolay olan bir ova, birleştirici bir etken olarak ortaya çıkar ve böyle bir çevrede, yerleşmeler arasında pek büyük ağız ayrılıkları görülmez.²⁶

İklim

3.1.1.2 İklimin ise dil üzerindeki etkisi yalnız fizyolojik olarak kalmaz, “dil tınlaması, rengi, tonu, yani morfolojik yapısı üzerinde kendini göstermesi bakımından” daha da önemlidir. İklimin etkisi, önce, toplumların geleneklerinde ve toplum fertleri arasındaki ilişkilerde görülür; sonra bu etki o toplumun dilinde de belirgin bir durum alır.²⁷ Söz gelişi, sıcak ülkelerde konuşulan dillerde, genellikle bol bol ünlülerle, ünlü yığılmalarıyla, uzun ünlülerle karşılaşılmasına karşılık, soğuk ülkelerde, ünsüz yığılmalarıyla, kısa ünlülerle, **büzüşmelerle (contraction)**, **hece yutulması (haplogie)** olaylarıyla karşılaşılır.²⁸ Ayrıca, iklime bağlı iş alanlarının varlığı, ağızda belirli konulardaki kelime ve deyimlerin artması üzerinde etkendir. Söz gelişi, hayvancılık yapılan bir bölgede, hayvancılık; meyvecilik yapılan bir bölgede, meyvecilik terimleri daha ayrıntılı olarak karşımıza çıkar (krş.: **3.1.2.3**).

Agızların Siyasi Coğrafya ile İlgisi ve Siyasi Coğrafyanın Ağzların Oluşmasına Etkisi

3.1.2 Diller ve bu dillerin lehçeleri ve ağzları üzerinde siyasi coğrafyanın etkileri, fiziki coğrafyanın etkilerinin yanında daha ani ve belirgin olarak görülür. Bunda siyasi coğrafyanın aşağıda açıklanan üstünlükleri baskın gelir:

3.1.2.1 Siyasi coğrafyanın konusu kapsamına giren yerleşme, genellikle, daha başlangıçta fiziki coğrafyanın etkisi altında gerçekleşmiş bulunabilir. Bu siyasi açıdan zamanı ilgilendiren bir sorun olduğu için “**Tarih ile Dil İlişkisi**” başlığı altında söz konusu edilecektir (bkz.: **32**).

3.1.2.2 Bir merkezileşme zorunluluğunun gerçekleştirdiği çeşitli basamaklardaki yönetim kuruluşları, bölgeleri içerisindeki dil, lehçe ve ağzları da bu merkezileşme çevresinde birleşmeye sürüklerler. Bu sürükleyiş, bir yandan eğitim-öğretim ve basın-yayın organlarıyla (yani, yazı ve aydın dilinin diksiyonu ile) toplumlar üzerine zorlarken, diğer yandan, toplumları kuran fertlerin şartlanması sonucu, onları kendi üzerine çeker. Böylece yönetim kuruluşlarının suni olarak yaratmış oldukları, bir karşılıklı istekler düzeni içinde dil de yeni yapısını almak üzere adımlar atabilir.

3.1.2.3 Ayrıca, siyasi coğrafyanın etkisi altında olan endüstrileşme ve bunun için gerekli ham madde kaynaklarına tasarruf, bu konulardaki kelime ve deyimlerin artması ve duruma göre, azalması üzerinde etkendir. Söz gelişi Türkiye’de belli yörelerde afyon ekiminin yasaklanması kanunlaştıktan birkaç nesil sonra, bu yörelerde bununla ilgili daha önce yapılmış ve alınmış kelime ve deyimler halkın ağızında zamanla kısırlaşarak yok olacaktır. Buna karşılık herhangi bir bölgeye giren yeni bir endüstri kolu, söz gelişi, bir şeker fabrikası, o bölgeye kendi kelime ve deyimlerini taşıyacak, ve gerektiğinde, yenilerinin üretilmesinde etken olacaktır.

²⁶ ÜÇOK, Genel Dilbilim, s. 48-49

²⁷ a.g.e., s. 49

²⁸ ÜÇOK, Genel Fonetik, s. 155

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, bir bölgede ağız bilimi araştırmaları yapılacağı, bu çalışmanın eş zamanlı (synchronique)²⁹ karşılaştırmalarının sağlamlığı, ve sınırların doğru tespiti için bu bölgenin coğrafi yapısı üzerine gereken bilginin edinilmesi, soruşturmanın hazırlanmasında birinci derecede yararlı olacaktır.

Tarih ile Dil İlişkisi

3.2 Böylece dil, lehçe ve ağızların araştırılmasında yerin önemini belirttikten sonra zamanın önemine geçmiş bulunuyoruz. Ağız tanımını yaparken “belli bir topluluk”tan söz etmiş, ve bunun ancak zaman içinde oluşabileceğini söylemiştik. Tabii bir dil hiç yoktan türeyemeyeceğine göre, bunun en küçük parçası olan ağız da hiç yoktan türeyemez. Kesinlikle söyleyebiliriz ki, dış etkenler onu öldürememişse, büyük ağırlığını bağlı bulunduğu ana dilden vey bu onun belli bir lehçesinden getirmiştir. Her dil bir toplumun malıdır. Her toplum yaşıyorsa dili ile yaşıyordur. Toplumların ölümü yendikleri ve yenebilecekleri tek güvenilir silahları dilleridir. Dilleri yüzündendir ki, yüzyıllar boyunca çeşitli baskılarla eritmeye çalışılmış toplumlar, bir gün ayaga kalkmışlar ve insanlık önünde yaşadıklarını göstermişler; yine baskı güçleri tarafından öz dilleri kullanılarak bazı toplumlar dağıtılmışlar, yok edilmişlerdir.

Bir dilin dalları olan, şivelerine, lehçelerine, ağızlarına gelince, bunlar, insanın yaratma gücü ve burada anlatmaya çalıştığımız dış etkenler altında oluşur. Bu, bazan yüzlerce, binlerce yıl süren oluş, toplumun yapısıyla ve kuruluşuyla genişler, o yayıldıkça, o da mekanda yayılır. Zaman ve mekan içerisindeki bu yayılma, bazan kökten kopmalarla sonuçlanıp bir toplumu parçalayabilir, bazan da bu kopmalar kökten ve öldürücü olmadığı için diğer bir toplum, boylar, soylar vb. etnik topluluklara, devletler, beylikler vb. siyasi topluluklara bölünerek hayatını sürdürür. Bu bölünerek hayatını sürdüren toplumların dilleri de, bölünmeyi doğuran şartların nicelik ve niteliğiyle orantılı olarak bölünür ve başkalaşmaya uğrar. Bu bölünmeyi doğuran şartlar daha önce söz konusu edilen coğrafi şartların yanında, yeni bir yönetim birliği (devlet, beylik vb.) kurma, yeni bir ülkeye yerleşme, göçler, bir başka topluluğun yönetimi altına girme, kültür alış veriş (yeni bir dini, siyasi rejimi vb. benimseme), ilerileme, gerileme gibi tarihi ve sosyokültürel şartlar da olabilir. Böylece, bölünme sonucu doğan yeni topluluklarla birlikte ortaya çıkacak başkalaşmanın derecesine göre, bir ana dil, dillere, lehçelere, şivelere, ağızlara ayrılır.³⁰

Tarih ile dil ilişkisi üzerine yaptığımız bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, bir bölgede yapılmış ağız bilimi soruşturmalarını değerlendirirken, bunların, bölge ve durum dışı (diachronique)³¹ bağlarını kurmakta ve oluşmalarını açıklamakta, söz konusu bölgenin iskan tarihini göz önünde bulundurmamak gerekir.

²⁹ ÜÇÖK, Genel Dilbilim, s. 148

³⁰ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz.: DİLAÇAR, “Lehçelerin Yayılma Tarzı ve Türk Dil ve Lehçelerinin Tasnifi Meselesi”, TDAYB 1954, s. 39-58. (Burada ortaya konan teoriler, lehçe ve şiveler için olduğu kadar ağızlar için de geçerlidir; yerine göre bir ağız gelişerek bir şive, bir lehçe de doğurabilir.). bkz. ayr.: MARTINET, *Eléments de Linguistique générale*, 5—1 - 5—29; 6—1 - 6—32

³¹ ÜÇÖK, Genel Dilbilim, s.150

Türk Dillerinin Lehçe, Şive ve Ağızları Üzerine Yapılan Araştırmaların Genel Durumu

4 Bugüne kadar Türk Dillerinin lehçe, şive ve ağızlarını ilgilendiren çeşitli çalışmalar yapılmıştır³² ve yapılagelmektedir. Bunlar amaçlarına göre üç ana dalda toplanabilir:

- 4.0.1 Türk Dillerinin lehçe, şive ve ağızlarının sınıflandırılmalarıyla ilgili çalışmalar,
- 4.0.2 Türk Dillerinin lehçe, şive ve ağızlarından birini vy birkaçını tek tek alarak araştıran çalışmalar,
- 4.0.3 Türk Dillerinin lehçe, şive ve ağızlarında, dil bilimi sorunlarından birini, birkaçını vy bütününe karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalar.

Her üç daldaki araştırmaların bolluğuna ve aralarında çok başarılılarının bulunmasına karşılık, Türk dillerini konuşan toplumların dağınıklığı, sözlü ve yazılı kaynakların bütünüyle bir araya getirilememesi, araştırma programlarının usulüne uygun olarak düzenlenip genellik kazanmamış olması vb. nedenlerle şimdilik doldurulamamış boşluklar araştırmacılarını beklemektedir.

Anadolu Ağızları

4.1 Batı Türkçesinin Anadolu lehçesinin ağızları üzerine yapılan çalışmalara³³ gelince, bunları da amaçlarına göre üç ana dalda toplayabiliriz:

- 4.1.0.1 Halk edebiyatı araştırmacılarının da katıldıkları derleme çalışmaları,
- 4.1.0.2 Ağızlardan birini vy birkaçını tek tek alarak araştıran çalışmalar,
- 4.1.0.3 Ağızlarda dil bilimi sorunlarından birini, birkaçını vy bütününe karşılaştırmalı olarak inceleyen çalışmalar.

Ulaşım imkanlarının en güç olduğu devirlerde, Anadolu'nun kuş uçmaz kervan geçmez köşelerine giderek, gün geçtikçe değerleri daha da artan paha biçilmez ağız ve halk edebiyatı malzemesini bilim esaslarına uygun bir şekilde derlemekle modern Anadolu ağız biliminin temellerini atmış hocamız Prof. Dr. Ahmet **CAFEROĞLU**'nun bu konudaki derleme ve incelemeleri, yine hocalarımızdan Prof. Dr. Zeynep **KORKMAZ** ve Prof. Dr. Selahattin **OLCAY**'ın çağdaş bilimin gerektirdiği normlara uygun araştırmaları yanında, Anadolu ağızları üzerine yapılmış çeşitli niteliklerdeki sayıları yüzleri aşan birçok çalışma olmasına rağmen, çeşitli nedenlerle araştırma konularının gelişi güzel seçilmesi, en azından bütün Anadolu'yu kapsayacak araştırma program ve planlarının yapılmamış olması, ağızlar üzerine tek tek yapılan araştırmaların yol ve işaret birliğinden uzak oluşları, bu alanda da günümüze kadar doldurulamamış boşlukların oluşmasına yol açmış; günümüzün modern lehçe biliminin

³² Kaynak bilgisi için bkz.: 1) 1953 yılına kadar yapılmış çalışmalar konusunda: **BENZING, Dr. J.; Einführung in das Studium der Altaischen Philologie und der Turkologie**, Wiesbaden 1953; 2) **DİLAÇAR, Dil, Diller ve Dilcilik**, Ankara 1968, s. 193-196; 201-210; 3) Anadolu ve Rumeli ağızları üzerine: **ERİMER, "Anadolu ve Rumeli Ağızları Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi"**, TDAYB 1970; 4) **Philologiae Turcicae Fundamenta**, Wiesbaden 1959, bütün p. 12'ler, ve s. 8-10

³³ Kaynak bilgisi için bkz.: 1) **ERİMER, "Anadolu ve Rumeli Ağızları Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi"**, TDAYB, 1970; **CAFEROĞLU, "Die Anatolischen und Rumelischen Dialekte"**, PhTF, s. 239-260; 3) **OLCAY, Erzurum Ağzı**, s. 12

amaç edindiği, dil araştırmacılarının başlıca kaynaklarından olan **agız sözlükleri (lexiques dialectales)** ve **dil haritaları (cartes linguistiques)**³⁴ henüz yapılamamıştır.

Agız Bilimi Araştırmalarında Tutulacak Yol

5 Kesin bir sonuca ulaşsın vey ulaşınsın, her araştırma iki ana işlemin tamamlanmasını gerektirir:

5.0.1 Konu ile ilgili malzemenin derlenmesi,

5.0.2 Derlenen malzemenin sınıflandırılıp değerlendirilmesi.

Konu ile İlgili Malzemenin Derlenmesi

5.1 Her sosyokültürel **olay (phénomene)** gibi birçok karmaşık amillerin oluşturduğu ağızların derlenecek malzemesi şu iki soruyu cevaplandırır nitelikte olmalıdır:

5.1.0.1 Ağızların, dil bilimi açısından, ortak ve ayırıcı özellikleri nelerdir?

5.1.0.2 Bu özelliklerin sosyal tabakalardaki yaygınlıkları ve coğrafi yayılma alanları ne durumdadır?

Bu soruların cevaplarının tespiti için yapılacak iş; araştırma bölgesinin coğrafyası ve tarihi (bkz.: **3**; **3.1**; **3.2**) üzerine gereken ön bilgileri edinmek ve bu bilgilere dayanarak ilgili topluma duruma uygun **soruşturmalar (enquêtes)**³⁵ açmaktır. Şüphesiz, yapılacak araştırmanın kazanacağı incelik bu soruşturmalarda gösterilecek titizliğe bağlıdır.

Görüşümüze göre, bu konuda tutulacak yol iki basamaklı olmalıdır.

5.1.1.1 İlk soruşturma ve buna dayanarak metinler derleme (Sorular geneldir. Derlenecek metinlerin akışı konuşturulan kimselerin istegine bırakılmıştır.)

5.1.1.2 Asıl soruşturma ve buna dayanarak metinler derleme (Sorular bölgeye, bazan yere özeldir. Derlenecek metinler araştırmacının boşlukları doldurmak üzere gerekli gördüğü noktalara yönelmiştir).

Derlenen Malzemenin Sınıflandırılıp Değerlendirilmesi

5.2 Ağız bilimi araştırmaları yapılırken bir ana dilin bir bütün olduğu unutulmamalı ve çalışmanın asıl amacının her şeyden önce bu ana dilin yapısını aydınlatmaya, sorunlarını çözmeye yöneltilmiş olduğu daima göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle:

5.2.1 Malzemenin sınıflandırılıp değerlendirilmesinde güdülecek yol, ana dilin yapısının ön gördüğü bir sıraya göre düzenlenmiş olmalıdır.³⁶

³⁴ **POP, La Dialectologie**, c. I, s. X

³⁵ Soruşturmalarda geniş bilgi için bkz.: **POP, La Dialectologie**, c. II, s. 1133-1175 ve atıfları (Burada soruşturmalarda, uygulayıcıların ve uygulananların nitelikleri geniş bir şekilde ele alınmıştır.); Ayrıca, soruşturma örnekleri için bkz.: **GEMALMAZ, Erzurum İli Ağızları**, c. I, s. 385-391

³⁶ **PhTF**, s. XIX-XXIII (Burada teklif edilen sıra bazı değişiklikler ve eklemelerle araştırmalarımızda kullanılmıştır. bkz.: **GEMALMAZ, Erzurum İli Ağızları, İÇİNDEKİLER**).

5.2.2 Seslerin (phonèmes) yazıya geçirilmesinde kullanılacak çevriyazı (transcription) işaretleri kolay anlaşılır olmalı ve araştırmacıların bütününcü kabul edilmiş bulunmalıdır.³⁷

5.2.3 Yapılacak dil haritalarında, derlenecek malzemenin arşivlenmesinde ve bunlara yapılacak atıflarda (bkz.: 6) kullanılmak üzere kolay anlaşılır bir kodlama sistemi düzenlenmelidir.³⁸

5.2.4 Yapılan çalışma, gerek kontrolü için gerek diğer çalışmalarla karşılaştırılmak vey yeni çalışmalar elde etmek için, bugün artık insan hayatının bir parçası durumuna geçmiş bilgisayarlara kolayca yüklenmeye hazır duruma konulmalıdır.³⁹

Atıflar (Références)

6 Dil bilimi araştırmalarında özel bir yeri olan atıflar iki bölümde toplanır: 1) Bilgi ve bilgi karşılaştırma atıfları; 2) Konunun belgelerine yapılan atıflar.

Bilgi ve bilgi karşılaştırma atıfları yapılabilecek her türlü çalışma için geneldir.⁴⁰ Konunun belgelerine yapılacak atıflar ise özel bir durum taşır. Dil bilimi araştırmaları açısından bunları ikiye ayırabiliriz: 1) Yazılı belgelere yapılacak atıflar, 2) Sözlü belgelere yapılacak atıflar.

Yazılı belgelere yapılacak atıflar

6.1 Şu nokta unutulmamalıdır ki, yazılı belgeler üzerinde yapılan çalışmalarda amaç doğrudan doğruya incelenen metne yöneltilmiştir. Her metin, varsa değişik nüshalarıyla birlikte tektir; araştırmacı tarafından değişikliğe uğratılma imkanları dışındadır; doğruluğu kolay tartışılmaz ve ne görüyorsak odur. Bu nedenle atıflar ilgili metnin ve varsa değişik nüshalarının bölüm, sayfa ve satırlarına yapılmalıdır.

Sözlü belgelere yapılacak atıflar

6.2 Sözlü belgeler üzerine yapılan çalışmalarda amaç, incelenmekte olan yaşayan bir lehçeye, ağıza vey ağızlara yöneltilmiştir. Belgeler esnektir: bölgeye, yere, zamana, soruşturmalara, soruşturmanın uygulanışına, soruşturmayı uygulayana ve soruşturmanın uygulandığı kimselere göre değişir. Araştırılan, belli durumdaki genellik ve bu genelliğin coğrafi vey etnik dağılışıdır. Bir gün yazılı belgelerle aynı niteliği kazanacak olan malzeme: işlenmiş soruşturma formları, kayıt malzemesi: bant, plak, film, video kayıt, yerinde yazıya geçirilmiş metin ve fişler vb. durumlarına uygun olarak, mutlaka arşivlenmeli; malzemenin her zaman ne duyuyorsak o olduğu söylenemez; yazıya geçirilen metinler yalnız üzerinde düşünme kolaylığı içindir; asılları kadar değerli olmadıkları gibi, hiçbir şekilde sözlü belgelerin değerine de ulaşamazlar. Bu nedenlerle, atıflar, çalışmanın girişinde yapılan ortak açıklamalara uygun olarak, söz konusu dil bilimi olaylarının genellik ölçüsüne, ilgili topluma ve coğrafi yayılma alanına yapılmalıdır.

³⁷ **Türk Dialektleri Çevriyazı Sistemi**, TDK yay. İstanbul 1945 (Burada teklif edilen çevriyazı işaretleri bazı değişiklikler ve eklemelerle araştırmalarımızda kullanılmıştır. bkz.: **GEMALMAZ, Erzurum İli Ağızları**, p. 21).

³⁸ **POP, La Dialectologie**, c. II, s. 1169-1175

³⁹ Türkçeye uygulanması için bkz.: **HAZAI, G.**, “*Dil Çalışmalarının Makineleştirilmesi*”, TDAYB, 1966, s. 259-265

⁴⁰ **ATAÖV, T.**, **Bilimsel Araştırma El Kitabı**, s. 18-35